

ПРОЕКТУВАННЯ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ: ФОРМУВАННЯ ВИБОРЧИХ ОКРУГІВ

У продовженні статті розкриваються основні проблеми формування виборчих округів у процесі проектування виборчих систем.

Ключові слова: виборча система, електоральний дизайн, виборче право, виборчі стандарти, виборчі норми, виборчий округ.

В продолжении статьи раскрываются основные проблемы формирования избирательных округов в процессе проектирования избирательных систем.

Ключевые слова: избирательная система, электоральный дизайн, избирательное право, избирательные стандарты, избирательные нормы, избирательный округ.

The third part of the article describes main problems of electoral districts' design as a part of electoral design process.

Key words: electoral system, electoral design, electoral law, election standards, electoral rules, electoral district, rotten boroughs.

У продовження попередніх публікацій, розпочатих статтею [1], автор звертається до наступної складової електорального дизайну – процедури формування виборчих округів. Ми не будемо повторювати тут загальні зауваження висловлені раніше, оскільки теоретична дискусія щодо розмірів виборчих округів загалом знаходиться в руслі протистояння центріпеталістської та ортодоксальної шкіл, про що йшлося раніше, а звернемо увагу на той факт, що сама проблема формування округів є найбільш «практичною» з усіх проблем електорального дизайну. Тому і не дивно, що поруч з іменами видатних теоретиків виборчих систем А. Лейпхартом, В. Д'Однотом, Д. Ре, та іншими значний внесок у її вирішення зробили і політики-практики, такі як А. Гамільтон, Т. Джеферсон та ін. Не дивно, що в Україні, де востаннє вибори до парламенту проводилися за одномандатними округами ще в 2002 р., коли рівень застосування електоральної інженерії був ще відносно низьким, питання формування виборчих округів, фактично, випало з поля зору політиків та науковців. Повернення до одномандатних округів із прийняттям нового виборчого закону [17], відправленого на підпис Президенту, актуалізує дану проблему на новому рівні. Тому на даний момент важливо визначити вузлові складові процедури формування виборчих округів та з'ясувати, наскільки чітко регламентує їх новий закон.

Виборчий округ, відповідно до класичного визначення Д. Ре, це одиниця, результати голосування якої переводяться у місця в парламенті. Традиційно виборчі округи є територіальними, хоча також можуть визначатися і за групами населення [16, с. 126].

Виборчі округи поділяють за ознакою зв'язку з адміністративним поділом країни та територією на географічні та негеографічні; за кількістю мандатів (магнітудою) – на одномандатні та багатомандатні округи, а серед останніх окремо виділяється єдиний загальнодержавний багатомандатний округ.

Проблема формування виборчих округів, як і практично будь-яка інша в електоральному дизайні, насправді являє собою цілий комплекс запитань, часто достатньо специфічних та таких, що заслуговують і на окремий та достатньо глибокий розгляд. Однак всі їх так чи інакше об'єднує одне визначальне положення: обрання тієї чи іншої альтернативи у формуванні виборчих округів є, фактично, довільним.

Історично питання формування виборчих округів в теорії та практиці електорального дизайну є достатньо давнім, хоча і одержало суто наукове обґрунтування лише у XIX ст. Середньовічні піонери досліджень виборчих процедур, такі як Раймонд Луллій або Микола Кузанський, не мали підстав для підняття даної проблеми, оскільки реальна кількість виборців, з якою доводилося мати справу на практиці тогочасним організаторам виборів залишалася невеликою і вимірювалася скоріше десятками та сотнями, аніж сотнями тисяч і мільйонами [3].

Цілком природно, що питання формування виборчих округів вперше стало актуальним саме у країні, де парламент мав тривалі традиції функціонування та реальні важелі впливу на формування державної політики, – у Великобританії.

Нам не так багато відомо про те, як саме обиралися члени нижньої палати британського парламенту у XIII ст., але документи більш пізнього періоду дають певне уявлення про визначення тих принципів формування виборчих округів, які врешті-решт були в тій чи іншій формі розповсюджені далеко за межі Британських островів.

Слід одразу звернути увагу на те, що виборчі округи в Англії від самого початку були неоднорідними (тут і далі мова йде про обрання членів нижньої палати парламенту). Окремо виділялися сільські округи (county), які обирали двох лицарів, міські округи (borough), для яких кількість представників у парламенті

різнилася, та ліквідовані у XX ст. університетські округи.

Перше питання, вирішення якого стало нагальною проблемою для британського парламентаризму, була прив'язка виборця до конкретного округу у сільській місцевості. Власне кажучи, Акт 1429 р., який практично на півтисячі років визначив цю процедуру, був покликаний вирішити радше інше питання – скорочення числа виборців шляхом виключення людей «непотрібних та нікчемних», які претендували на таке саме право голосу як лицарі і сквайри. Для цього було встановлено майновий ценз, який підтверджував не лише володіння майном вартістю не менше 40 шилінгів, але і проживання у даному графстві. Норма була скасована лише в XX ст. [4, с. 460].

Друге питання було породжено специфікою міських округів. Їх межі були жорстко фіксовані і не збігалися з межами міст. Таким чином, складалася ситуація, коли цілі райони міст виключалися із процесу голосування, як це мало місце на початок XIX ст., наприклад, у Бріджвотері, Саутворку та Гілдфорді [5, с. 32].

Не менш важливим наслідком стало і неврахування нерівномірності розвитку різних населених пунктів, яка призвела за 300–400 років до суттєвих відмінностей у кількості їх мешканців. Так, у Гаттоні, який становив окрему виборчу одиницю, станом на 1816 р. нараховувалося усього 6 будинків [5, с. 31], в той час як ще у 1690 р. існувало 14 міських виборчих округів, де лише кількість виборців перевищувала 1000 осіб, а в 1713 р. їх число зросло до 21 [6, с. 122]. Разом з тим, кількість міських виборчих округів, в яких право голосу мали менше 100 осіб, у 1713 р. сягала 85, що становило 41,9 % від їх загальної кількості. [6, с. 121]. Такі виборчі округи одержали назву «гнилих містечок» (rotten boroughs).

Дещо парадоксально, але одним з вирішальних поштовхів, який зрушив з місця процес реформування цієї законсервованої системи представництва, став військовий конфлікт з Північноамериканськими колоніями. Авторитетний британський політик того часу Г. Шарп прямо вказував, що «нерівне представництво народу, корупція в парламенті ... стали головними причинами несправедливої війни з Америкою та подальшого розчленування Британської Імперії...» [7, с. 121].

Однак сама **ідея рівного представництва**, яка видається нам настільки очевидною у XXI ст., була надто радикальною для XVIII ст., що визнавали і самі прихильники реформ. Так, сер Дж. Сінклейр, вказував на особливу роль Лондона як столиці, що має право на більш широке представництво в парламенті [7, с. 123]. Граф Абінгдонський вказував на доцільність формування округів на основі розміру території, що було цілком природно, враховуючи вагу великих землевласників в житті країни [7, с. 124]. Сучасний дослідник Дж.Ф.Рейд вказує також і на ще один оригінальний варіант розподілу мандатів між округами, який пропонував один з авторів тогочасного Дублінського журналу. Мова йде про те, що ця процедура може здійснюватися також відповідно до тієї частки податкових надходжень, яку регіони дають до бюджету країни. Так, наприклад, Міддлсекс, який

надавав більше половини надходжень, мав делегувати 265 із 513 членів нижньої палати [7, с. 125].

Врешті решт, вирішальний крок до ліквідації «гнилих містечок» та забезпечення представництва в парламенті країни нових промислових розвинених регіонів, які не відігравали суттєвої ролі в житті країни в період формування виборчих округів у Середньовіччі, було зроблено у Акті 1832 р. Він ліквідував 56 міських округів, скоротив наполовину представництво ще 30, заснував 41 новий міський округ та поділив 26 сільських округів, зберігши за кожним по два представники [8, с. 300].

Утім, Акт не вказував на принципи та механізми, якими визначався перерозподіл виборчих округів в країні. Фактично, це було одномоментне ситуативне рішення, яке вдалося втілити в життя завдяки послабленню консерваторів, багато з яких обиралися саме від «гнилих містечок» та «кишенькових округів» з малою кількістю виборців.

Далі в цьому плані пішли представники Сполучених Штатів Америки. Симптоматично, що і тут, як і в колишній метрополії, питання розподілу мандатів між адміністративно-територіальними одиницями не було залишено на відкуп чистим теоретиком.

У 1878 р. конституційний конвент у Філадельфії вніс безпосередньо до тексту конституції країни (пункт 2 статті 1) положення про те, що місця у нижній палаті парламенту повинні розподілятися між штатами відповідно до кількості вільних осіб¹, що у них проживають. При цьому у самому тексті Конституції міститься вимога, щодо періодичного (один раз на 10 років) перерахунку представництва штатів [9, с. 2]. Таким чином саме у США на практиці було реалізовано фундаментальні принципи формування виборчих округів: розподіл мандатів відповідно до кількості населення (але не до кількості виборців!) та періодичний перерозподіл округів відповідно до актуальних демографічних показників.

Там самим було зафіксовано ще одну фундаментальну проблему формування виборчих округів – **розподіл мандатів між адміністративно-територіальними одиницями**. Сама Конституція не давала чіткої відповіді стосовно того, як саме слід вираховувати пропорцію для розподілу мандатів між штатами. Конгрес почав працювати над цим питанням в 1794 р.

Перший метод, який був названий за ім'ям видатного політичного діяча США А. Гамільтона, передбачав достатньо просту процедуру підрахунку. Визначався відсоток, який становило населення кожного штату відносно населення всієї країни, після чого штат одержував відповідний відсоток місць. Але проблему становили залишки від ділення. Так, штат Делавер мав би отримати 1,594 (1,518 %) місця в нижній палаті [2, с. 199]. А. Гамільтон запропонував достатньо просте і очевидне рішення – округлення завжди здійснюється в менший бік, після чого визначається кількість нерозподілених мандатів, які передаються по одному штатам з більшими дробовими частками за результатами ділення.

Саме на біллі, який запроваджував метод Гамільтона, і з'явилося перше в історії США президентське вето.

¹ Невільне населення враховувалося в першій редакції Конституції на 3/5.

Виявилося що метод розподілу залишків, запропонований А. Гамільтоном, не враховує кількість населення конкретних штатів, граючи скоріше на користь малих по відношенню до великих. Ми не будемо тут зупинятися детально на математичному опису альтернативного методу, запропонованому Т. Джефферсоном, який в підсумку і було введено в дію – це питання заслуговує окремого матеріалу. Лише зауважимо, що завдяки методу Джефферсона додаткове місце, порівняно з розподілом за методом Гамільтона, одержав штат Вірджинія – рідний штат самого Т. Джефферсона та діючого президента Дж. Вашингтона, який і скористався правом вето. Фактично, вже від цього моменту чітко вимальовується тенденція, відповідно до якої обрання методу розподілу мандатів між адміністративно-територіальними одиницями країни стає питанням політичної кон'юнктури [2, с. 200].

Варіювання формулами тривало у США аж до XX ст. включно. Але незалежно від того, яка саме формула застосовувалася при перерозподілі округів для конкретних виборів, зміни кількості населення призводили до регулярної зміни кількості округів у різних штатах. Саме це виявило ще одну фундаментальну проблему формування виборчих округів, яке дістало назву «джерімандерінг» або «виборча географія», – **маніпулювання межами виборчих округів** з метою забезпечення перемоги на виборах.

Явище «джерімандерінгу» є достатньо багатограним, щоб в межах даної статті максимально повно його охопити, втім, автор і не ставить перед собою такої мети, оскільки ознаки та техніка застосування виборчої географії дістали достатнє висвітлення в літературі [10]. Класичні правила «джерімандерінгу» у одномандатних округах достатньо прості. Перше передбачає концентрацію прихильників опонентів у якомога меншій кількості округів задля забезпечення перемоги власної партії у решті. Друге правило застосовується, коли інтереси партії нехтуються на користь впливового політика, який прагне створити персонально для себе округ з максимальною кількістю власних прихильників.

Різновиди «джерімандерінгу» виділяються своїм різноманіттям та вдосконалюються із розвитком сучасної обчислювальної техніки, яка на основі результатів соціологічних опитувань та демографічних показників забезпечує точну і безпечну нарізку округів [11, с. 348]. На базі результатів соціологічних опитувань реалізується «джерімандерінг» в інтересах (або проти них) політичних партій та окремих політиків. На основі демографічних даних та статистики – «джерімандерінг» за расовими і етнічними ознаками та на основі протиставлення сільського та міського населення.

Але для нас тут є важливішим той висновок, що вся багаторічна практика боротьби проти «джерімандерінгу» у США, фактично, доводить неспроможність встановлення юридичних бар'єрів для його застосування. Юридично це засвідчило рішення Верховного суду від 2001 р., коли вдруге розглядалася справа скандально відомого 12-го округу у штаті Північна Кароліна, що мав завдовжки 165 миль та концентрував у собі чорношкіре населення [12, с. 7]. Після розгляду проблеми Верховний

суд визнав, що доказів того, що домінуючим фактором при визначенні кордонів округу була саме расова ознака, недостатньо [11, с. 350].

Фактично, єдиним різновидом класичного «джерімандерінгу», запобігання якому може реально бути встановлене на рівні законодавства, є варіант протиставлення сільського та міського населення, оскільки він виключає будь-яку суб'єктивність за умов визначення чіткої процедури поділу території адміністративно-територіальної одиниці на округи.

Слід, втім, вказати, що сам факт застосування «джерімандерінгу» не завжди розглядається однозначно як негативне явище. Так, Дж. Томпсон, аналізуючи процес мирного врегулювання проблеми Ольстера, вказує що Британія визнавала припустимість застосування «джерімандерінгу» якщо, це робиться задля досягнення благих цілей [13, с. 221]. Тобто «виборча географія» скоріше як технологія, яка може не лише реалізовувати політичну корупцію, але вирішувати нагальні політичні проблеми (гарантуючи чорношкірому населенню представництво у Конгресі від Північної Кароліни [12, с.7] або легалізуючи участь Шин Фейн у політичному процесі в Великобританії [13, с. 221]).

Втім, радикальне вирішення питання «джерімандерінгу» виявилось достатньо простим і було винайдене ще в XIX ст. британцем Т.Р. Хіллом та бельгійцем В. Д'Ондтом, які розробили два основні різновиди пропорційних виборчих систем – єдиного голосу, що передається, та системи партійних списків. Цілком очевидно, що за умови застосування єдиного загальнодержавного округу проблема нарізки округів зникає автоматично.

Але за умови формування декількох багатомандатних виборчих округів при застосуванні пропорційної виборчої системи актуальності набуває інше питання – магнітуда виборчого округу (тобто кількість мандатів, що у ньому розігруються).

Магнітуда виборчого округу безпосередньо впливає на ступінь пропорційності результатів, що може бути досягнутий системами пропорційного представництва. Конкретний зміст такої кореляції полягає в тому, що високий рівень пропорційності результатів виборів забезпечується великими округами, які надають можливість навіть маленьким партіям бути представленими у парламенті [14, с. 12-13].

Але зрозуміло, що адміністративно-територіальний поділ країни, який формує базу територіальної організації виборів, на практиці не дає гарантій створення однакових за магнітудою виборчих округів. В результаті частина округів стає сприятливою для малих партій, а решта, де розігрується невелика кількість мандатів, залишає шанси для перемоги лише великим партіям. У разі, якщо регіональна підтримка провідних партій суттєво різниться, це створює умови для так званого «ірландського джерімандерінгу», який активно почав практикуватися в Ірландії в 60-х – 70-х рр. XX ст., коли в проурядових регіонах створювалися переважно невеликі тримандатні округи [14, с. 119].

Це дозволяє зробити висновок, що магнітуда виборчого округу повинна бути приблизно однаковою в межах країни, а також не бути нижчою, ніж кількість провідних (представлених у парламенті) партій, з тим аби забезпечити теоретичну можливість обрання кандидатів від різних політичних сил.

Для застосування по відношенню до української практики сказане вище потребує певного узагальнення. Отже, процедура формування виборчих округів потребує вирішення такої низки питань:

- обрання загального принципу розподілу округів між адміністративно-територіальними одиницями відповідно до одного з критеріїв (кількості громадян, що володіють активним виборчим правом; кількості постійного або наявного населення; площі адміністративно-територіальних одиниць; частки у наповненні державного бюджету країни; історичних традицій);

- визначення математичної формули, що застосовується для розподілу округів між адміністративно-територіальними одиницями;

- визначення магнітуди виборчих округів;

- встановлення кордонів виборчих округів.

Слідом за теоретичними висновками коротко з'ясуємо і їх практичне значення. Проілюструємо одержані висновки на прикладі Закону України «Про вибори народних депутатів України» (9265-д), переданого на підпис Президенту в 2 грудня 2011 р. Відповідно до частини 3 статті 18 Закону розподіл округів має здійснюватися відповідно до кількості виборців [17].

Таблиця 1 ілюструє можливі варіанти розрахунків. Так, у колонці 4 наведено фактичний розподіл округів між регіонами станом на 2010 р. Навіть неозброєним оком видно, що м. Київ має непропорційно малу кількість виборчих округів. Метод Гамільтона дає Києву 3 додаткові місця за рахунок Донецької, Луганської та Херсонської областей. Натомість метод Д'Ондта дає Києву 4 і Одеській області 1 додаткове місце, в той час втрачають округи Полтавська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області. Не важко помітити, що в першому випадку перерозподіл здійснюється на користь регіонів «помаранчевого» електорату, а в другому – «біло-блакитного».

Прийнятий же Верховною Радою України Закон жодним чином не лише не регламентує, який саме метод має застосовуватися, що дає змогу варіювати його від виборів до виборів з міркувань політичної доцільності, але і вказує, що «існують на постійній основі», не вказуючи частоту, з якою повинні оновлюватися їх межі і здійснюватися перерозподіл [17].

Не встановлює Закон і вимог щодо співвідношення сільського та міського населення та компактності округів, створюючи тим самим умови для «джерімандерінгу».

Таблиця 1

Розподіл мандатів між регіонами України²

АРК, області та міста зі спеціальним статусом	Кількість виборців за даними державного реєстру станом на 30.11.2011	Постійне населення станом на 01.10.11	Фактичний розподіл виборчих округів станом на 2010 р.	Розподіл на основі державного реєстру за методом Гамільтона	Розподіл на основі державного реєстру за методом Д'Ондта	Розподіл на основі постійного населення за методом Гамільтона	Розподіл на основі постійного населення за методом Д'Ондта
1	2	3	4	5	6	7	8
АРК	1543493	1953960	10	–	–	–	–
Вінницька	1301267	1629820	8	–	–	–	–
Волинська	785630	1035944	5	–	–	–	–
Дніпропетровська	2720888	3320476	17	–	–	-1	–
Донецька	3426297	4397529	22	-1	–	–	+1
Житомирська	1017661	1276190	6	–	–	–	–
Закарпатська	960736	1246923	6	–	–	–	–
Запорізька	1476292	1793595	9	–	–	–	–
Ів.-Франківська	1081738	1377382	7	–	–	–	–
Київська	1462747	1713201	9	–	–	-1	-1
Кіровоградська	794929	998568	5	–	–	–	–
Луганська	1838677	2272911	12	-1	–	-1	-1
Львівська	1987476	2523797	12	–	–	+1	+1
Миколаївська	941473	1179073	6	–	–	–	–
Одеська	1835664	2375861	11	–	+1	+1	+1
Полтавська	1212502	1472183	8	–	-1	-1	-1
Рівненська	871592	1153052	5	–	–	+1	+1
Сумська	949157	1152880	6	–	–	–	–
Тернопільська	865257	1078539	5	–	–	–	–
Харківська	2206547	2728249	14	–	–	–	–
Херсонська	874875	1083501	6	-1	-1	-1	-1
Хмельницька	1062955	1320163	7	–	-1	–	-1
Черкаська	1055443	1277006	7	–	-1	-1	-1
Чернівецька	704721	901701	4	–	–	–	–
Чернігівська	896545	1083377	6	–	-1	-1	-1
м. Київ	2158403	2760065	10	+3	+4	+4	+4
м. Севастополь	309225	378980	2	–	–	–	-1

² Розрахунки проведено на основі даних Державного реєстру виборців [18], Державної служби статистики України [19] та Центральної виборчої комісії України [20]

Таким чином, прийнятий виборчий закон не регламентує 3 із 4 процедурних складових формування виборчих округів, чітко визначаючи лише магнітуду виборчого округу. Відсутність вимог щодо періодичності перегляду кордонів округів створює умови для порушення рівності голосів виборців, невизначеність формули розподілу округів між регіонами – можливості для маніпулювання нею, відсутність вимог щодо

визначення меж виборчих округів – широке поле для застосування «джерімандерінгу».

Автор не випадково приділив у статті таку увагу історії даного питання, оскільки наведені факти чітко ілюстрували, яких проблем Україна могла б уникнути за умов належного регламентування процедури формування виборчих округів. Мусимо констатувати, що цього зроблено не було.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чупрін Р. Проектування виборчих систем: основні підходи та принципи / Р. Чупрін // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Миколаїв, 2010. – Т. 131. – С. 64-68. – (Серія «Політичні науки»; вип. 118).
2. Клима Р. Математика выборов / Р. Клима, Дж. Ходж. – М.: Издательство МЦМНО, 2007. – 224 с.
3. Lorrey H., McLean I. Voting in the Medieval Papacy and Religious Orders [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nuff.ox.ac.uk/politics/papers/2006/mclean02.pdf>.
4. Myers A. R. English Historical Documents 1327-1485 / A. R. Myers. – Routledge, 1996. – 1308 p.
5. Porritt E. The Unreformed House of Commons / E. Porritt, A. G. W. Porritt. – CUP Archive, 1963. – 596 p.
6. Hayton D. The House of Commons, 1690-1715: Introductory survey. Appendices / D. Hayton, E. Cruickshanks, S. Handley. – Cambridge University Press, 2002. – 958 p.
7. Reid J.P. The concept of representation in the age of the American Revolution / J. P. Reid. – University of Chicago Press, 1989. – 251 p.
8. The statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland [1807-1868/69]. Vol.72. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://books.google.com/books/download/The_statutes_of_the_United_Kingdom_of_Gr.pdf?id=Uq0uAAAAIAAJ&hl=ru&output=pdf.
9. The Constitution of the U. S. A. – DIANE Publishing Company, 1994. – 89 p.
10. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. Шугарт // Полис. 1997. – № 3. – С. 114-137.
11. Bardes B.A. American Government and Politics Today: The Essentials / B.A.Bardes, M.C.Shelley II, S.W.Schmidt. – Cengage Learning, 2011. – 541 p.
12. Lublin D. The Paradox of Representation: Racial Gerrymandering and Minority Interests in Congress / D. Lublin. – Princeton University Press, 1999. – 176 p.
13. Thompson J.E. American policy and Northern Ireland: a saga of peacebuilding / J.E. Thompson. – Greenwood Publishing Group, 2001. – 250 p.
14. Дослідження найбільш поширених у світі пропорційних виборчих систем і перспектив їх запровадження у національне державотворення та правотворення: Аналітична доповідь / За заг. ред. к.філос.н. О. А. Фісуна. – К.: ІІСД, 2007. – 120 с.
15. Carty R.K. Party and parish pump: electoral politics in Ireland / R.K. Carty. – Wilfrid Laurier Univ. Press, 1981. – 159 p.
16. Grofman B. Electoral laws and their political consequences / B. Grofman, A. Lijphart. – Algora Publishing, 1986. – 335 p.
17. Проект Закону про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=41814&pf35401=206814.
18. Відомості про кількість виборців в межах Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, закордонного виборчого округу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dr.gov.ua/portal/lcm_core.cm_index?option=ext_organ_ved&prejim=5&pmn_id=122.
19. Чисельність населення на 1 жовтня 2011 року та середня чисельність за січень-вересень 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/ds/kn/kn_u/kn0911_u.html.
20. Кількісні дані про територіальні виборчі округи по регіонах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>.

Рецензенти: *Іванов М. С., д.політ.н., професор;*
Простова О. І., к.політ.н.

© Чупрін Р. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 01.12.2011 р.